

A SZOCIOLÓGIÁN INNEN ÉS TÚL

ZOMBORY MÁTÉ INTERJÚJA HANKISS ELEMÉRREL *

Hankiss Elemér: Jézus Mária. Hogy kerültem a szociológiába? Irodalomtörténészként még irodalomelmélettel foglalkoztam ifjúkoromban. Volt egy csapatunk akkor, mi csináltuk a magyarországi strukturalista forradalmat, szemben a hagyományos és szocialista, vagy nem tudom, milyen irodalomelmélettel, irodalomtörténetírással, mondván, hogy nem történelem kell, nem életportrék kellene, hanem a műalkotás belső struktúráit, belső hálózatait kell elemezni. Többek között azt is néztük, hogy a műalkotásban milyen értékstruktúrák vannak, hogyan váltakoznak a negatív és pozitív és más típusú értékek. És akkor azon kezdtem egy bizonyos ponton túl gondolkodni, hogy miért az adott műben keresem ezt, miért nem magában a társadalomban, az emberi tudatban. Miért egy tükrözésben, egy másodfokú anyagban keresem ezt. Meg egy olyan szempont is volt, hogy már akkor olyan kérdések merültek föl, amik nagyon a filozófia területén mozogtak. És mivel, egyfelől, nem volt kellő filozófiai képzettségem, másfelől olyan mértékben támadtak a pártideológusok, nem is igen volt bátorságom belemenni a filozófiai vagy ontológiai kérdésekbe. Gyakorlatilag lassanként átcsúsztam az irodalompszichológiába, majd innen a társadalomlélektanba, vagy mondjuk a szociológiába. A szociológiának kizárólag a társadalmi tudattal kapcsolatos területei érdekeltek mindig. Egyszer vettem részt survey kutatásban, amikor értékszociológiai felméréseket szerveztünk. És tulajdonképpen ez volt a fő szakmám 15 éven keresztül, hogy egymás után csináltuk az országos survey-eket, részben kooperálva amerikaiakkal és másokkal. Így próbáltuk elhelyezni a magyar társadalom értéktudatát a nemzetközi térben. Ez volt a fő dolgunk, úgy hívtuk magunkat, hogy Értékszociológiai Műhely. Manchin Róbert, aki most a *Gallup Europe* igazgatója és egy másik kiváló ember volt ebben a csoportban, Szokolczai Árpád, aki most Írországban a cork-i egyetem szociológiaprofesszora. Egészen kiváló képzettségű közgazda volt, de nagyszerűen értett a komputer problémákhoz. Volt néhány segítők, akik nem tudományos kutatók voltak. Tulajdonképpen mi hárman dolgoztunk ezeken a survey-ken, sok segítséggel, és nagyon nagy kérdezőbiztosi gárdával. Amiből kinőtt egy csomó ember, akik ma nagy emberek, mint Bruszt László, aki Firenzében az Európai Egyetemen professzor.

Írtunk egy nagy könyvet, 600 oldal, az volt a címe, hogy *Folytonosság és haladás*, amiben azt mutattuk ki, hogy a magyar társadalom individuálisabb, mint az amerikai. Nagyon negatív és rossz értelemben az. Azt a fogalmat használtuk, hogy negatív individualizálódás. Egyfajta önzőség a felelősségteljes polgári individualizmussal szemben. Ez a könyv elkészült, elvittem a Magvető Kiadóhoz, majd három hét múlva rájöttem egy hajnalon, hogy van benne egy számolási hiba. Visszakértem, és nem volt energiánk megcsinálni. Úgyhogy a könyv megvan kéziratosban, de az új változat nem készült el, és nem jelent meg. Se magyarul, se angolul. És akkor nagyon meguntam és megutáltam ezt a survey világot, mert nagyon lélektelennek tartom és nagyon alacsony hatékonyságúnak. Szükség van rá nagymértékben, tudni kell, hogy az emberek mit gondolnak, milyen az egészségi állapotuk, tehát survey-k nélkül nem létezhet a szociológia, de elképesztő mennyiségű üresjárat van, tehát

*A szakmatörténeti interjú a 2012 óta zajló 101046 számú, *A 20. század hangja – A magyar szociológia kvalitatív forrásai* című OTKA kutatás keretében készült 2013-ban. Az itt közölt szöveg a teljes interjú Zombory Máté által megszerkesztett változata, az eredeti felvételt és leíratot a 20. század hangja Archívum és Kutatóműhely őrzi (<http://www.20szazadhangja.hu/szakmatortenet>).

amíg elkészülnek a kérdőívek, meg a lekérdezés technikája, bejön a rengeteg kódolás, végtelen adattömeggel kell kínlódnunk évekig, amíg kijön belőle majdnem semmi. Nem akarok bántani senkit, mert csinálni kell, de 10–14 év elég volt ebből.

És akkor elkezdtem írni a szociálpszichológiai vagy társadalompszichológiai esszéimet, amelyeknek az első kötete, ha jól emlékszem, a *Társadalmi csapdák*,² a második a *Diagnózisok*,³ a harmadik a *Diagnózis 2*⁴ volt. Majd a kilencvenes években kint voltam Amerikában, ott írtam meg egy könyvet azzal a címmel, hogy *Kelet-európai alternatívák*,⁵ itt, szűkebb hazám területén, amely összefoglalta azokat az elképzeléseket, utópiákat és terveket és igényeket, amelyek a nyolcvanas években fogalmazódtak meg a reformértelmisség köreiből. És nagyjából ezzel hagytam igazán abba a szociológiai tanulmányokat, illetőleg aztán még egy kötetben visszatértem rá, a 2000-es évek elején, ez volt az *Új diagnózisok*,⁶ illetve a *Csapdák és egerek*, 2009-ben.⁷

Tehát kettős életet éltem, mert már kilencven óta nem igazán érdekelt a magyar társadalom, meg a kelet-európai problémák. Egyrészt rengetegen foglalkoztak velem, nálam bölcsőbb emberek is, másrészt nem tudom mért, de az érdeklődésemet elvesztettem. Egyre inkább kezdtem átcsúszni abba, amit úgy neveztek a németek, most már az amerikaiak is, hogy *philosophical anthropology*. Tehát az emberi élet problémái empirikus alapokra építve, de filozófiai értelemben. Arnold Gehlenék és Max Schelerék kezdték el ezt csinálni, és ennek és sok másnak a szellemében már az kezdett érdekelni egyre inkább, hogy az embernek mi a helye a világban. Mi az élete értelme, hogyan tud megküzdeni azzal, hogy egy kis jelentéktelen pont egy végtelen univerzumban, és hogy tudja megteremteni a maga saját világát. Ez a *building a human universe* probléma, ugye a Peter Bergerék és mások gondolata, hogy hogyan lehet ebben a végtelen üres térben egy olyan emberi teret, egy olyan emberi burkot magunk köré teremteni szimbólumokból, vallásból, ideológiából, művészetből, tudományból, intézményekből, amely azt hirdeti, azt az érzést kelti bennünk, hogy biztonságban vagyunk, hogy van szabadság, van az életünknek értelme, méltósága. Úgyhogy, azért mondom, hogy nem sokat tudsz tőlem megtudni, mert elhagytam a szociológiát. Csapodár ember vagyok, mindig új területre merek váltani, ami nagyon önromboló, mert nem lehet az ember *Harvard* professzor, hogyha témát vált egy életben háromszor-négyszer. El kell kezdeni gyerekkorban a cserebogarat vizsgálni, és azért kell Nobel díjat kapni 70 éves korban. Aki sokat vált, az nem kap, de az érdekesebb.

Zombory Máté: Az egyik kötettedben azt mondd, hogy mégiscsak van egy bűvópatakszerű mögöttes állandó, ami meghúzódik a különböző témák mögött.

HE: Igen. Erről bővebben írok az *Egy ország arcai*⁸ című könyvemben. Azon kezdtem el gondolkodni most,

2 *Társadalmi csapdák*. Magvető, Budapest 1979.

3 *Diagnózisok*. Magvető, Budapest 1982.

4 *Diagnózisok 2*. Magvető, Budapest 1986.

5 Itt Hankiss minden bizonnyal a *The Woodrow Wilson International Center for Scholarsban*, Washington DC-ben töltött időszakra utal (1987–88). A könyv a kilencvenes években tett amerikai tanulmányútjai (Stanford Egyetem, Georgetown Egyetem) előtt már megjelent: *Kelet-európai alternatívák*, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1989.; *East European Alternatives*. Clarendon, Oxford 1990.

6 *Új diagnózisok*. Osiris, Budapest 2002.

7 *Csapdák és egerek*. Magyarország 2009-ben – és tovább. Manager Budapest, 2009.

8 *Egy ország arcai: válogatott szociológiai írások, 1977–2012*. L'Harmattan, Budapest 2012.

hogy már lassanként elpatkolok, hogy mit is csináltam én ebben a száz évben, és hogy van-e valami, ami összefogja ezt az egészet. És három-négy dolgot találtam. Egyrészt a kívülállás. Ugye 16 éves koromig boldog gyerekkoromban éltem, a debreceni Nagyerdőben rongáltam biciklivel az ösvényeket. Azt hittem, hogy én vagyok a királyfi. Aztán jött a háború és teljesen lezuhant az egész családnk a mélységbe, és attól a pillanattól kezdve az életet, vagy a világot, ahogy anyám nevezte, idegen világnak tekintettem. Ma is annak érzem. Nemcsak személyesen, hanem úgy hiszem, az egész emberiség egy eléggé idegen világban él, ahol nehéz emberként élni. Nehéz megteremteni a saját emberi világunkat. És ez a kívülállás nagy sokk volt a háború után, majd jött a kommunizmus, amikor osztályellenségként, ugye, teljesen kizártak, és nem értem el vele semmit, nem mentem bele párt- és egyéb dolgokba. Mindig kívülállóként, megtűrtként kellett dolgozni, itt is [MTA Szociológiai Intézet] egyébként. Befogadtak. Vitányi Iván először befogadott a Népművelési Intézetbe, majd bekerültem az Irodalomtudományi Intézetbe, szerencse folytán, máig se értem. Onnan kerültem át ide a Szociológiai Intézetbe, mert egyre inkább a szociológia érdekelt. De itt is csak megtűrt voltam, szóval, igen, még mindig kívül voltam: jött egy pasas kívülről, zavaros a múltja, 56-ban börtönben volt, gyanús pasas, a szülei polgárok voltak, szóval nem ide való. Jött 1989, amikor bekerültem a tévé elnökségbe két és fél évre, mert azt hittük, hogy valamit csinálni kell az országért – nem nagyon sikerült. És nem léptem be egyik pártba sem, és tulajdonképpen az egyik párt azért utál, mert azt hiszi, a másikhoz tartozom, a másik meg azért, mert azt, hogy az egyikhez. Ez a közép állás, ez mulatságos. Szerintem nagyon fontos, de hát nagyon sokba kerül. Sokba kerül.

A másik az az, hogy Eötvös kollégista voltam, még a gimnáziumi Eötvösben, negyvennyolc és ötven között, amíg ki nem rúgtak. Fantasztikus hely volt. Erről is írtam már egy pár dolgot, nem túl sokat, őszintén szólva. A francia *École normale supérieure* volt a mintája, teljesen szabad gondolkodású volt. Francia, angol, amerikai, német filozófiai, szociológiai gondolkodás, meg a természettudományok, a fizika. Együtt voltunk ott nagyjából ötvenen, csupa fiatal ember, mind jelesen érettségizettek. Azt tanították nekünk, hogy próbáljuk meg fölfedezni a világban az újabb titkokat. Szóval az élre kell kerülni, meg kell tudni, meg kell ismerni a létnek a nagy titkait. Hosszú éveken keresztül, nagyszerű könyvtárral, zseniális tanárokkal, mint Keresztury Dezső, Kosáry Domokos, Pais Dezső, meg Horváth János. És mindenki azt hitte, hogy ő a következő Nobel-díjas, így voltunk nevelve.

A harmadik gondolat, a világ rosszasága. Az álszocializmus borzalmait nehéz elviselni. Szóval az ember mindig szeretett volna foglalkozni a tudománnyal, mert az izgatta igazán, a titok kérdése. De mindennap annyi borzalom volt, annyi ember szenvedett, annyi tanárunk került börtönbe, annyi baj volt, hogy nem lehetett nem foglalkozni a bajokkal és nem írni róluk. És így kerültem közéleti szerepbe, főképp a *Valóság* körébe, meg egy kiváló folyóirat, a *Kritika* korábbi változatának a körébe. Közöltek olyan dolgokat, amelyek nem illettek bele a szocializmusba, de metaforikus nyelven rengeteg mindent el lehetett mondani. Tehát például a *Diagnózisok* minden sora a rendszer ellen szól, de úgy volt megírva, hogy megjelenhetett. Azon versenyeztünk, ki tud megírni olyat, amit nem szabadna megírni. Gyenge volt, lukacsos volt ez a cenzúra nagyon. Rengeteg ember érezte, hogy rossz a világ és próbáljunk ezen javítani. Erre nagy lehetőség volt. Egyfajta baloldali béklyóban táncolás volt, de egy hasznos táncolás volt. Elmondani a közéletben, hogy mi a rossz, és mit kell másképp csinálni. Rettentő erős hajtóerő volt.

A negyedik vonal pedig a miért kérdése, tehát hogy miért is csináljuk mindezt. Mert az tudható, hogy

igen, küzdeni kell mindenért, főképpen az emberi szenvedés ellen. De rengeteg értelmetlen dolog van a világban. Elmennek emberi értelmek, 70–80 évesek, és amikor az ember visszatekint 70 év múlva, hogy mit csinált az életével, Jézus Mária, elment a semmivel. Ez volt a negyedik ilyen hajtóerő, az elmúlt 15 évben pedig fölerősödött ez az életértelem keresése.

ZM: Úgy fogalmaztál, hogy ti csináltátok a magyarországi strukturalista forradalmat. Hogyan talákoztál a strukturalizmussal?

HE: Hát az úgy volt, hogy először voltam külkereskedő, akkor ötvenháromban bekerültem Keresztury Dezső mellé a Széchényi Könyvtárba. Ott kezdtem el a strukturalista kérdéseket, a műalkotás belső mozgásait vizsgálni. És egyszer valahogy kikerültem egy konferenciára, nem vettem le a vonatról, mert máskor meg levettek, de akkor nem vettem éppen véletlenül le, és valahol Svájcban, a hatvanas évek közepe táján, találkoztam Bíró Lajossal, aki az MTA Irodalomtudományi Intézetében dolgozott. Ő az orosz formalistákat ismerte jól. Elbeszgettünk egy-egy este, sétáltunk. És akkor ennek alapján megkeresett engem fél év múlva, hogy nem mennék-e oda neki dolgozni. Hát mondtam, persze, boldogan.

ZM: Volt kapcsolatod a strukturalistákkal?

HE: Személyes kapcsolatunk nem volt. Olvastuk a strukturalistákat, de az orosz formalisták is rettentő fontosak voltak. Blockék és mások, a tartui iskola, a spanyolok, a csehek. Az osztrák formalista iskola is roppant fontos volt. A leghíresebb talán Roman Jakobson volt mint személy, és Roland Barthes mint francia szerző.

ZM: De ez akkor már eleve nem tisztán csak irodalom volt.

HE: Nem csak irodalom volt, mert ugye a strukturalista felfogásnak nagyon erős ága volt az antropológiában, Claude Lévi-Strauss vitte a vonalat, de máshol is, a művészettörténetben, nagyon erős volt zenében, Vitányi Ivánék például a zenében dolgoztak strukturalista jelleggel. Volt egy vándorcirkuszunk, összeálltunk négyen-öten, strukturalisták, minden héten találkoztunk, és tanultunk egymástól. Ott volt a Szépe György, aki nemrég halt meg, Vitányi Iván, Voigt Vilmos, Bojtár Endre, részben Pléh Csaba és én. Bekapcsolódott kicsit távolabbról, óvatosabban Szegedy-Maszák Mihály, és jártuk az országot, és mindenkit megbotránkoztattunk, a különböző irodalomtörténész, meg más urakat és hölgyeket, hogy olyanokat mondunk, ami életveszélyes volt. Nagyon jól szórakoztunk.

ZM: Megosztanál egy emlékezetes alkalmat a vándorcirkusz működéséből?

HE: Hát, például megkerestem Kassák Lajos özvegyét – Kassák akkor feketelistán volt. Valahol Óbudán lakott, ott volt egy csomó kép, raktárszerűen, és mondtam, hogy csinálnánk belőle kiállítást. Boldog volt, és az MTA valamelyik itteni termében, a falra kiragasztottuk a Kassák képeit, miközben mi beszéltünk a strukturalizmusról. Nem kértünk engedélyt, és nem volt belőle nagy zűr. Bár nagyon sokan voltak, de valahogy a hivatalos művészettörténészek, azok más világban éltek, és nem vették kellőképpen észre. Szóval ilyen dolgokat csináltunk. Nyilván maga a tény, hogy „strukturalista gazemberek” voltunk, elég volt a lázadáshoz. El is ítélték minket, engem elítéltek személy szerint egy párthatározatban. „Értéknihilisták” voltunk. Mi nem tudtuk, mit jelent az, de annak nevezték minket.

ZM: *Mi nem tetszett a rendszernek strukturalizmusban?*

HE: Semmi nem tetszett, mert nem volt benne történelem, nem volt gazdaság, tehát nem volt az, hogy a gazdaság meghatározza a szellemi létet, hogy a történelem meghatározza az irodalmat, vagy az irodalom a történetnek a dokumentuma. Nem volt benne az, hogy az irodalom legfeljebb emberi értékeket ábrázol, vagy hogy a magyar irodalom tulajdonképpen a szocialista ember propagandája. Nincs történelem, nincs ember, nincs szocializmus, hanem a műalkotás autonóm valami. És ez nagy dolog volt, mert akkoriban abba voltunk belepréselve, hogy minden egy determinált történelmi folyamat. És ennek volt egy melléköngése, amit halkabban lehetett csak mondani, hogy tudniillik az embereket is ilyen autonómokká kell tenni, nemcsak a műalkotást. De a műalkotás eleve már létező, mert más szabályok szerint működik, mint az ember, mint a társadalom, meg a történelem. Az autonómia fantasztikus nagy győzelme a műalkotás. Hogy vannak időtlen autonóm dolgok, miközben pofáznak a szocializmusról, ezt akkor nagyon fontosnak éreztük. A szabadságnak egyik alapvető horgonya volt számunkra. Ezért nem bírták elviselni. Érthető volt, én is gyűlöltem a helyzetet. Teljes mértékben.

ZM: *Mire gondoltál konkrétan, amikor azt mondtad, hogy támadtak a pártideológusok?*

HE: Hát például volt az a párthatározat, az írásban is megjelent. Meg különböző pártkorifeusok megtámadtak minket folyóiratokban. Ezek pártemberek voltak, akik nagyon durván, keményen megtámadtak minket mint osztályellenségeket, vagy mint ideológiailag elhajló veszélyes elemeket. Ez folyt, ezt tudtuk. Az Aczél-féle hármas politika [tiltás-támogatás-tűrés, a „három T”] a hatvanas évek második felében, a hetvenes években már létezett, és döntenie kellett. Volt egy tiltott, az úgynevezett demokratikus ellenzék, Kis Jánosék, volt egy megtűrt, és volt egy támogatott. A támogatottak voltak az Illyés Gyuláék, Németh László és társai, és mi voltunk a megtűrt, állandóan a határán annak, hogy kinyírnak. És lehet, hogy erkölcsileg nem volt kellő, de én akkor úgy éreztem, hogy nem lehet úgy leélni egy életet, hogy semmi hatásom nincsen a társadalomra, ha abban hiszek, hogy lehet javítani valamit. Tehát meg kell próbálni, amit lehet, metaforikus nyelven elmondani a nyilvánosságnak. Ez egy álláspont, ennél egy fokkal bátrabb erkölcsi magatartás volt a tiltottaké, hogy ők csak a szamizdatba írnak, és nem állnak szóba a rendszerrel. Én ma is tulajdonképpen hídembernek tekintem magamat, mert nem tudom elviselni, hogy az országot tönkreteszi két nagy párt a borzalmas veszekedésével, ostoba gyűlölködésével, ahelyett, hogy gondolkoznának és együttműködnének. Ahol lehet, meg kell próbálni hidakat verni közöttük. Lehet, hogy tévedés, de a mai napig ebben hiszek.

ZM: *Érdekes, hogy mindenki külföldön van azok közül, akikkel együtt dolgoztál ebben a műhelyben.*

HE: Igen.

ZM: *Te viszont itthon maradtál. Ez véletlen, vagy hogyan történt?*

HE: Nem, ez az én hülyeségem volt. Már 1948-ban volt egy ösztöndíjam, nem engedtek ki, akkor 1956-ban kimehettem volna, de nem is tudom, hogy miért, családi okokból, nem mentem ki. Később, mikor már kiengedtek konferenciákra a hatvanas évek közepe táján, akkor kinn maradhattam volna, sok helyre hívtak, vártak ki a *Harvardra*, mégsem mentem. Aminek komoly hátránya volt, mert bár Magyarországon komoly munka folyt, de egyfajta szellemi sivatagban léteztünk. Voltak kis műhelyek, amelyek nagyon kiváló dolgokat csináltak, de a gondolkodók egy jelentős része marxizmust csinált, ami szerintem teljesen steril volt. Akik nem, azok próbáltak

óvatosan jót és mást csinálni, mint például a Szelényi-Konrád könyv, az ugye akkoriban készült, de az a kivétel volt. Tehát az a szellemi pezsgés, ami, ha kimentem volna... Párizsba volt lehetőség kimennem, meg Amerikába is. Párizsban ugye akkor az ember hallhatott volna sokakat, akkor még Adorno is élt, és Horkheimer, és Foucault-ig bezárólag mindenki ott volt, aki számított, Lévi-Strauss és mások. Vagy Amerikába kimenni egy jó egyetemre, egy *Stanfordra*, vagy egy *Yale-re*, ahol hát sokkal inkább bekerültünk volna a modern gondolkodásnak az áramlataiba. Erről hallottunk távolról, de nagyon távolról. És borzasztó mértékben, hogy mondjam, szellemi vérszegénységben éltünk, ami nagyon nagy csapás volt. Szóval, ilyen szempontból rossz döntés volt nem kimenni. De volt előnye is. Előnye az volt, hogy itt minden vérre ment. Ha Amerikába kimentem volna, akkor most itt ülnék veled, ugyanerről beszélgetnénk, elhízott harvardi professzor lennék és akcentussal nagyképűsködnék, nagyon emberségesen, udvariasan, de azért a felhangjaiban leereszkedve beszélnék veled. Vagy ellenkezőleg, eltúloznám, hogy egyenrangúak vagyunk. Itt minden mondatért, amit leírtunk, vállalni kellett a felelősséget. Itt nem lehetett elszállni a levegőbe és írni szép dolgokat, azt nem. Minden mondatnak volt társadalmi súlya. Ez óriási előny volt. Tehát tulajdonképpen egzisztenciálisan a gondolkodásunk elmélyült, a tudományos elmélyülésre nem volt elég időnk és tudásunk, és nem volt elég szellemi közegünk, hogy igazán világszínvonalat csináljunk, ami nagyon nagy baj. Egy-két kivétel volt, de nagyon ritka. A másik, hogy itthon állandó kettősségben éltünk, mindig úgy éreztük, hogy valamit tenni kell a társadalomért. Tehát az ember elkezdett reggel dolgozni otthon, és jött egy hír délben, hogy már megint valami szörnyűség történt, és akkor muszáj volt írni valamit, egy közéleti cikket, és nagyon sok időnk ment el arra, hogy a *Valóságba* és más nagyon jó folyóiratokba írtuk ezeket a közéleti elemzéseket. Amik azért fontosak voltak, bár ma is lehetne ilyeneket írni! Később, a hetvenes években engedtek rádióműsort is néha. Szóval, voltak hátrányai és voltak előnyei annak, ha az ember itthon maradt. Utólag megítélve mindenképpen el kellett volna mennem, már legkésőbb 1956-ban, tudományosan többre vittem volna, biztosan.

ZM: A börtönről is mesélnél? Többször megemlítetted.

HE: Ez talán annyiban tartozik a szociológiához, hogy a Kemény Pistát ott ismertem meg. A börtön annyiban volt jó emberileg és tudományosan is, tulajdonképpen azt kell mondanom, hogy egy jó próbatétel volt, hogy mit bírsz ki. Amikor vittek be hajnalban, akkor remegtem a félelemtől, hogy most mi jön, a hírek borzalmasak voltak. Előtte bujkáltunk, mégis elkaptak. Nem vertek meg, csak folyt a pszichológiai kínzás három-négy hónapig. És nemcsak a sajátod volt rossz, hanem a melletted lévő zárkatársaké, azoknak a kezelését borzalmas volt nézni. Időnként még a sajátodnál is rosszabb volt, ahogy rettegtek a haláltól. Igen, nagyon nehéz ítéletek vártak rájuk. A börtön arra volt jó, hogy kipróbáltatott az, hogy mit bírsz ki. Tehát, hogy tudsz-e úgy viselkedni, mint ahogy az írásodból sugárzik, ahogy egy embernek viselkednie kell. Én nem tudom megítélni, hogy ha fizikailag kínoztak volna, bírtam-e volna, de azt meg tudom ítélni, hogy a pszichológiai kínzásoknak a széles skáláját bírtam. Ez egy jó dolog, hogy az ember kipróbálja magát, hogy nemcsak dumálni tud, hanem helyt tud állni a gondolataiért. Ilyen szempontból, tudományos szempontból is hasznos volt. Ennyit ér, a többit nem érdemes elmesélni.

ZM: Miért nem?

HE: Mert ezek ilyen frontharcos sztorik, és nem érdekelnek bennünket.

ZM: *Rendben. Viszont Kemény Istvánról szeretném, ha beszélénk még.*

HE: Azt sem tudom, hogy előtte én igazán ismertem-e, azt tudtam, hogy ki ő, de azt hiszem, személyesen nem találkoztam vele. Mind a ketten félszegen mosolyogtunk és a vállunkat vonogattuk, hogy itt vagyunk. És ott sokat beszélgettünk, de ez nem volt több, mint néhány hét, mert utána szétdobtak minket, és egész más típusú embereket raktak mellém. Vagy engem mások mellé raktak. Ott alakult ki szellemi kapcsolat közöttünk. Mesélte, hogy miket csinál, ő akkor már benne volt a szegénységkutatásban, már kezdte próbálgatni. Akkor én még irodalomelméletes fiatalember voltam. És őtőle hallottam először, hogy milyen izgalmas a társadalomnak a vizsgálata, és főképp a társadalom alsó rétegeinek a vizsgálata, mik a problémák. Tehát a szegénység, mint alapvető döbbenetes probléma – magyarázta el nekem ez az ember életemben először, és ez a későbbiek szempontjából fontos indítás volt a számomra. És utána aztán gyakran találkoztunk a vizsgálatok alkalmával is, meg miután disszidált, akkor Párizsban is találkoztunk többször. Tehát elég intenzív szellemi kapcsolat volt közöttünk. Azt tartom, hogy ő mint szakszociológus valószínűleg kicsit lemosolyogta az én amatőr szociológiai kísérleteimet. Az ő helyében én megmosolyogtam volna azt, amit én próbáltam csinálni.

ZM: *Úgy fogalmaztál korábban, hogy megutáltad a survey világot. A te utad hogyan vezetett kifelé ebből a világból?*

HE: Megvilágítom neked az átmenetet az irodalomtudományból a szociológiába. Megjelent egy irodalomtudományi könyvem, az a címe, hogy *A népdaltól az abszurd drámáig*⁹. Csupa irodomelemzés, azt vizsgáltam, hogy Kosztolányinak az *Októberi táj* című háromsoros versébe hogy lehet annyi információt belerakni, hogy ha valaki elolvassa, az őszi táj élménye föltámad. És azért vacakoltam vele, mert rímekben, ritmusokban, hangokban, szimbólumokban hihetetlen gazdag belső szerkezete van. Félelmetes szerkezete van. Egy másik tanulmányban azt vizsgáltam, hogy kihez szól a vers. Megnéztem, hogy a versek, magyar és nem magyar versek, kit szólítanak meg. A költő és a megszólított kapcsolata az egy társas kapcsolat, itt már bejön egy társadalmi mozzanat. Vagy van egy elemzésem, az a címe, *A halál és a happy ending*,¹⁰ ami a tragédiák katarziséjáról szól. A doktori disszertációmban, amelynek az a címe, hogy *Az irodalmi mű, mint komplex modell*,¹¹ van egy hosszú fejezet a hatásról. Hogyan hat az irodalmi hatás? Itt bejöttek a társadalmi mozzanatok. Vagy elemeztük, strukturalista módon, az előadott művek belső értékstruktúráját. Azt néztük, például O'Neill darabjaiban, hogy pillanatonként vált a pozitív-negatív élmény, pillanatonként! Boldogság-boldogtalanság, remény-reménytelenség, kapcsolat-semmi, értelem-értelmetlenség. Ha megnézed, nincs olyan bekezdés, hogy ne lenne benne egy-két váltás. Ez értékváltás. Alapvetően az emberi értékek nagyon fontosak.

És akkor megismerkedtem pszichológusokkal, bekerültem egy pszichológus körbe, és kezdtem azon gondolkodni, hogy nem kéne-e megnézni most már a társadalomban, az emberi anyagban direkt, nem az irodalmi műveknek közvetítésével, az értékek villódzását. Hogyan alakul ki az emberi agyban az értékeknek ez a struktúrája? Ezért volt jó a zseniális Füstös László, akinek hála, modern módszerekkel csináltunk háromdimenziós értéktérképeket. Meg is csináltunk piszkafákkal, gömbökkel, napokat vacakoltunk vele vagy heteket, hogy mely

9 A népdaltól az abszurd drámáig. Tanulmányok. Magvető, Budapest 1969.

10 Érték és társadalom. Tanulmányok az értékpszociológia köréből. Magvető, Budapest 1977, 203–231.

11 Az irodalmi mű mint komplex modell. Tanulmány. Magvető, Budapest 1985.

értékek egymástól milyen távolságra vannak. És ebből jöttek – már korábban vannak ilyen tanulmányaim a síkváltásról – hogy milyen síkváltások vannak. Ugye azt mondom, hogy „a király ül a hintóban”, akkor ez sima dolog. De ha azt mondom, hogy „a királyné a szenes-targoncában”, ott van egy síkváltás. És rengeteg ilyen síkváltás van az irodalmi művekben, és az emberi agyakban is, pláne most, hogy a kvantummechanikát olvasom, hát fantasztikusan érdekes dolgok vannak benne. Az oszcilláció. Hogy minden igazi irodalmi műben, mindegyikben, amit én bíráltam, igazi értékek vannak. Meddig van oszcilláció különböző értékek és főképpen ontológiai létsíkok között. Lét-nemlét, idő-időtlenység, mozgás-mozdulatlanság, halál-élet, szép-csúnya. Állandó oszcilláció van. Mondjunk bármilyen verset. „Íme, hát megleltem hazámat,/ a földet, ahol nevemet, /hibátlanul írják fölédem,/ ha eltemet, ki eltemet”. Most „nevemet” és „eltemet”, vagy „földemet” és „eltemet”, nincsen kauzális kapcsolat. A szöveg megy kauzálisan, lineárisan, és bejön egy analóg kapcsolat. Egy digitális meg egy analóg szerkezet egymásba villószik állandóan. Ez a villódzás, ez az oszcilláció, ez a szépség forrása. És ezt megkerestem drámákban is, meg versekben, regényekben is. Hihetetlen gazdag ez a villódzás. És azért hagytam aztán abba az irodalomtudományt, mert az oszcilláció annyira izgalmas volt, annyira filozófiai volt, hogy át kellett volna mennem filozófiába, és semmit nem értettem hozzá, meg nem is lehetett, mert a pártelvtársak már így is irtottak. Nem engedték, ez már olyan főben járó bűn lett volna a zsdanovista világban, hogy nem lehetett megcsinálni. De nem is mertem. Aztán később, a legutolsó könyvemben már megpróbáltam megalkotni ennek a filozófiáját is. De ehhez egész életemben ezen kellett volna dolgoznom, mert ez kapcsolódik – most nevetni fogsz – a fizikához. Remélem legalábbis, mert lusta voltam leülni fizikusokkal, de ők használják az oszcilláció szót. Nagyon fontos az oszcilláció fogalma, és le kell velük ülnöm előbb-utóbb most már, hogy van-e valami köze egymáshoz ennek a két típusú, a tudati és a fizikai oszcillációnak.

Tehát, a társadalomban lévő értéktudatot kezdtem vizsgálni, részben ezekben a survey-kben, részben pedig a *Diagnózis*-tanulmányokban. De mondom még példát. Csináltunk saját kísérleteket, mint például a kukás kísérlet, amiről annyit beszélnek, de nem olyan fontos, mint amennyit emlegetik. Itt volt egyszer egy zseniális osztrák kolléga, és elkezdtünk beszélgetni a társadalmi csapdáról. Amiről akkor még nem hallottunk. Itt mesélt nekünk órákon át. És utána olvastam erről, és írtam egy kis könyvet a társadalmi csapdáról. Ebben az egyik csapda, nem tudom, hol találtam, hogy mennek az autók vasárnap este haza, az országút tele van, mindenki ideges. Az egyik autó tetejéről leesik egy nyugágy, és gátolja a forgalmat, de mindenki kikerüli és senki nem áll meg, nem száll ki, nem teszi félre, pedig semmibe se kerülne. Szóval, a magányos hős hiányzik. Mindenki türelmetlen, már nem vár, nekimennek hátulról, ha megállna, miért ő csinálja? Nincs magányos hős. Megismételtük Pesten, kiraktunk egy kukát a Szép utcánál. Bementünk egy lakásba, filmesekkel voltunk, és egy erkélyről föntől filmeztük, hogy mi történik. A kuka ott volt. És az autók kerülgették, kerülgették. És mindenki azt mondja, aki most nézi, hogy milyen nagyszerű, a végén egy fiatalember jött és elhúzta, végül nem autós volt, de valaki elhúzta. Ez hőstörténetként fut ma, pedig nem így történt. Hanem a fiatalember kijött, fölkapta a kukát és elszaladt vele. Elcsórta. Nem baj, de hát a kérdés megoldódott. Szóval, efféle dolgokról lehetett írni egy kis könyvet, mert tudtuk a szakirodalomból, hogy ez nagyon fontos, és ilyen kísérletekkel próbáltuk földúsítani.

ZM: A Társadalmi Csapdák meg a Diagnózisok óriási sikert arat. Megtalálsz egy hangot, ami nagyon jól működik. Mégis, úgy fogalmaztál az imént, hogy a kilencvenes években egyre kevésbé érdekelt a magyar társadalom, meg a kelet-európai történetek. Megírod a Kelet-európai alternatívákat, kimész az Amerikai Egyesült

Államokba, és utána mintha ezzel pontot tennél valaminek a végére.

HM: Ez jó kérdés, mert nem tudom a választ rá. Tulajdonképpen 1995–96-ban volt egy komoly váltás. Kikerültem a *Georgetown* Egyetemre Washingtonba.¹² Ott nagyon kemény meló volt, és őrült verseny az ottaniak között. Két kelet-európai volt még rajtam kívül. Az egyetemen az egyik kollégiumon még a kelet-európai problémák voltak, a másik kollégiumon már a szeminárium a szabadság problémájáról. Ami eszembe jutott még Kelet-Európával kapcsolatban, ahogy akkor mondtuk, a kelet-európaiak ironikus szabadsága, de az már tulajdonképpen egy fogalomelemzés volt, egy tudománytörténeti, eszmetörténeti fogalomelemzés. A *Stanfordon* a szeminárium megint csak erről, az igazságkérdésről szólt, a másik pedig a nyugati civilizáció átalakulásáról az elmúlt ötven évben. Valahol '94–95 környékén megtörtént a váltás, nem tudom, hogy miért. Hát ilyen felőlten, csapongó az agyam, úgy látszik, hogy nem láttam eléggé érdekesnek a szociológiát. Túl kevés, úgy éreztem. A szociológiában, és főleg a politológiában nagyon kevés változókombinációt kell vizsgálni egy-egy tanulmányban. Míg egy olyan kérdés, mint a szabadság, olyan bonyolult, hogy változók tucatjainak az összjátékát kell elemezni. És ez jobban érdekelt. És pláne még bonyolultabb egy teljes civilizáció átalakulása néhány évtized alatt. Olyan izgalmas összekötések vannak benne, hogy ez jobban kezdett érdekelni. És tulajdonképpen még innen is továbbmentem *Az emberi kaland*¹³ című könyvemben. Igen, kinn voltam egy évig Stanfordban egy ösztöndíjjal, a világ legjobb helyén, a *Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences*-ben. Az egyetem mellett van, fönny a dombokon, egy gyönyörű helyen. És ott nagyon sok pszichológus volt, meg történész, meg mindenféle igazi értelmes ember, akikkel mindig együtt ebédeltünk, és ott olyan forgalma, olyan pezsgése volt a gondolatoknak, hogy ezáltal, és részben önmagamtól is, tulajdonképpen ott írtam meg *Az emberi kaland* első változatát. Akkor fedeztem fel azt, amit filozófiai antropológiának hívnak. Itt tulajdonképpen már nem annyira a társadalmak mozgása és szerkezete érdekelt, hanem az emberi élet kérdései. Ez nyilván összefügg a korral, az öregedéssel is. Vagy azzal, hogy tulajdonképpen mindig ez érdekelt. Csak ráakódtak olyan rétegek, amelyeken keresztül ez átsejlett, és lehetett efelé is gondolkozni, és mélyfúrni. Az irodalmi művek elemzésében ezek a filozófiai mélységek már ott voltak. Az érték dologban kevésbé, de ott voltak. A *Diagnózisokban* néha felvillantak. *Az emberi kaland* pedig már kifejezetten arról szól, hogy az ember, az emberiség, az emberi kultúrák hogyan alakítják ki maguk körül ezt a szimbolikus védőréteget, amin belül megvan a szabadság, az egyenlőség és az igazság illúziója. Egyfajta biztonság, szabadság, és az a remény, hogy értelme van az életünknek, hogy a világban szerepünk van. És hát itt ragadtam a mai napig. Az utolsó könyvemben, ami már megjelent, *A Nincsből a Van felé*,¹⁴ ugyanez a kérdés. Ott már közvetlen a rákérdezés az emberi értelem megtalálásának lehetőségére vagy lehetetlenségére. Itt már kimentem a szociológiából.

12 Az ott 1995-ben szervezett konferencia előadásai kötetben is megjelentek, vö. Elemér Hankiss (ed.) *Europe After 1989: A Culture in Crisis?* (Ed.) Georgetown University, Washington 1999.

13 *Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlatja.* Helikon, Budapest 1997.

14 *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről.* Osiris, Budapest, 2012.